

VÁLASZ BORHI LÁSZLÓ, CSABA LÁSZLÓ ÉS LENGYEL GYÖRGY OPPONENSI VÉLEMÉNYÉRE

Mindenekelőtt ezúton is szeretnék köszönetet mondani Tisztelt Bírálóimnak részletes és alapos opponensi véleményükért, amellyel munkám új szempontok szerinti átgondolkodásra, álláspontom világosabb megfogalmazására sarkalltak. Hálás vagyok kérdésfelvetéseikért, tanácsaikért, a hiányosságok megvilágításáért, mert megjegyzéseikkel arra ösztönöznek, hogy szempontjaik beépítésével még komplexebben közelítsem meg Magyarország 20. századi történetének egyik fontos területét.

Tekintettel arra, hogy a három bíráló több vonatkozásban hasonló kérdéseket vetett fel, a következőkben – a disszertáció szerkezetét követve – együttesen válaszolok mindhármuk véleményére.

Választott témám, a hadiipar története interdiszciplináris jellegénél fogva több tudományterület (hadtudomány, közgazdaságtan, hidegháború-történet, gazdaságtörténet, ipartörténet) szempontjából is megközelíthető. Ugyanakkor mindegyik szakterület elvárásainak *egyszerre megfelelni* igen nehéz – elsősorban azok eltérő kérdésfelvetései és elemzési módszerei miatt. Az értekezés alapvetően a *hadtudomány* nézőpontját választotta, az iparág bemutatása során pedig – ahogyan arra Lengyel György is rámutatott – a *gazdaság- és üzemtörténet* határmezsgyéjén haladt. Munkám során az volt a célkitűzés, hogy egyfajta hadiipari Baedeker-t készítek, teljes panorámát rajzoljak arról a közel 50 vállalatról, amely a vizsgált 35 esztendőben a hadiipari szervezethez tartozott. Az értekezés tehát elsősorban a hadtörténet és a haditechnika-történet művelői, muzeológusok, gyár- és gyártmánytörténettel foglalkozók számára íródott. Ennek a célcsoportnak az igényeit figyelembe véve kaphattak olyan – más szakmák számára kétségtelenül érdektelen – apróságok is helyet az értekezésben, mint például a hadiüzemeknek a gyártmányokon elhelyezett kétszámjegyű azonosító kódjai. Elsősorban tehát ez az oka a bírálók által nehezményezett leíró jellegű ábrázolásmódnak, amely értelemszerűen éles ellentétben áll a hidegháború-történetírás vagy a közgazdaságtan analitikus, szintetizáló megközelítésmódjával.

Az értekezés szerkezetét Lengyel György világosnak és jól áttekinthetőnek ítélte, Borhi László ugyanakkor több ízben kritikával illette az időrendet újra és újra megtörő szerkesztésmódot. A lineáris szerkezet helyett – megítélésem szerint – csak így tűnt következetesen tárgyalhatónak a három nagy tematikai egység: 1. a haderőfejlesztés; 2. az iparszervezet; 3. a hadiipar belső változásai, fejlődése. A haderő történetének – számos új forrást (pl. Trojka jegyzőkönyvek) felvonultató, a katonai, párt- és állami forrásokat *együttesen* felhasználó – bemutatására azért volt szükség, mert a mindenkori katonapolitikai koncepció határozta meg a hazai ipar irányába megfogalmazott igényeket, megrendeléseket. A minisztériális-szervezeti kereteket pedig azért kellett ilyen részletességgel feldolgozni, mert az ágazat első másfél évtizede (1948–1961) az állandó átszervezés jegyében telt, bővülő majd szűkülő vállalati kör tartozott a néha évről évre változó főhatóságokhoz. A ciklikus szerkezet, azaz, hogy egy-egy korszakot egymás után három tematikus alfejezet

tárgyal, éppen azt a célt szolgálta, hogy ne kelljen újabb és újabb kitérőket tenni a háttér folyamatok bemutatásához.

Az értekezés legtöbb kritikát kiváltó része a historiográfiai felvezetés. A magyar hadiipar feldolgozásának a hidegháború-kutatás diskurzusába történő elhelyezésére azért nem tértem ki, mert úgy éreztem, hogy azt már korábban elvégeztem a *Vörös arzenál* című kötetben. Jelen munkámban a belső történéseket kívántam a lehető legrészletesebben feldolgozni. Maximálisan egyetértek ugyanakkor Borhi László azon megjegyzésével, hogy a hazai haderő 1945 utáni átalakulásai, fejlesztési ciklusai nem valami belső, organikus építkezés következményei voltak, hanem a Szovjet Birodalom központjából érkező impulzusokra adott reakciók. Amint azt az említett kötetben kifejtettem, a blokkon belüli szovjet hatalomgyakorlás a birodalmi modell felől az évtizedek alatt fokozatosan elmozdult egy hegemon együttműködési modell irányába, de a birodalmi reflexek többször is kiújultak. A hazai hadiipar felfuttatásának, tevékenységének és válságának alapvető környezete az a Varsói Szerződésben megvalósuló katonai, illetve a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) keretei között kiépített gazdasági-haditechnikai együttműködés képezte, amelyet a *Vörös arzenál* meglehetősen alaposan körüljárt. Az ország méreteiből adódó szűk fegyverpiac jelentette csapdából is csak a nemzetközi szakosítás és munkamegosztás révén tudott kitörni a magyar hadiipar, és az 1960-as évek közepétől az export húzta magával a haditechnikai termelés bővülését.

Borhi Lászlónk igaza van abban, hogy a mintaként szolgáló szovjet hadiipar irodalmát is ismertetni kellett volna. Azért is, mert amíg a kisebb keleteurópai országok hadianyaggyártásának történetét csak az utóbbi években kezdték el feldolgozni, addig a szovjet hadiiparról könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésre: például William E. Odom, Jacques Sapir, Mark Harrison és mások munkái. A felsorolt szerzők ráadásul – értekezésemhez hasonlóan – jelentős teret szenteltek a szervezeti kérdéseknek, különösen, hogy bizonyos időszakokban 9 hadiipari minisztérium működött a Szovjetunióban. Vizsgálataik egyik kulcskérdése, hogy a hadiipar mennyire különült el önálló komplexumként („military industrial complex”), illetve milyen mértékben fonódott össze a szovjet civil gazdasággal. Ezt a kérdést magam is igyekeztem több oldalról megvilágítani az értekezésben, kiemelve, hogy a rövidéletű különálló hadiipari főhatóság (a Középgépipari Minisztérium) megszüntetése után a – szovjet mintával ellentétben – a haditechnikát termelő vállalatokat visszaintegrálták a civil gazdaságba, és megpróbálták életképes, nyereséges vállalkozásokká tenni. Magyarországon a néphadsereg és a hadiipar márcsak azért sem nőhetett nagyhatalmú komplexummá, mert Farkas Mihály bukása után a hadsereg és vele a hadiipar érdekérvényesítő képessége lényegesen csökkent; sőt, 1968-tól párthatározat szabta meg a katonai költség felső plafonját.

A szovjet hadiipari komplexumot vizsgáló irodalommal összevetve munkám hiányosságaként róható fel, és bírálatában Lengyel György erre utal is, hogy csak elvétve esik szó a haditechnikai kutatás-fejlesztésről. E kétségkívül fontos téma mellőzésének elsősorban terjedelmi okai voltak. Ugyanis az amúgy is széles intézményi kört (1-3 minisztérium, majd 50 vállalat) tovább kellett volna még bővíteni: vizsgálni kellett volna Haditechnikai Intézet mellett féltucatnyi katonai megrendelésre dolgozó kutatóintézet tevékenységét is (mint például a Híradástechnikai Kutatóintézet – HIKI, a Távközlési Kutatóintézet – TÁKI stb.). Arról nem is szólva, hogy ezen intézmények ránk maradt iratanyaga döntően egy-egy konkrét termék, vagy eszköz kifejlesztéséhez kapcsolódik, ami ismét csak messzire vitt volna a fő vizsgálati iránytól és a szintetizáló törekvéstől.

Borhi László észrevételezte, hogy miért neveztem a hadiipart a leginkább szovjetizált gazdasági szektornak. Állításomat arra alapoztam, hogy a haditermelés 1948/49-es újraindításakor a korábban fejlesztett, illetve gyártott magyar fegyvereket és eszközöket nem vették újra gyártásba, helyettük szovjet termékek licenceit kellett átvenni. A hadiipar kiépítését és a gyártás elindítását nagylétszámú szovjet tanácsadói rendszer felügyelte és ellenőrizte. Ráadásul a haditermelésben teljes egészében át kellett állni a szovjet ipari szabványrendszerre (ún. GOSzT), miközben a civil gazdaságban változatlanul használatban maradt a német eredetű DIN-szabványok rendszere. A későbbi évtizedekben is döntő szerepe volt a szovjet haditechnikai licencek átvételének, ám az 1960-70-es évektől új lendületet kapott – főként a műszeriper, híradástechnika és elektronika területén – a hazai kutatás-fejlesztés, ami újfajta érdekütközésekhez vezetett. Az értekezés bő teret szentelt a szabványrendszer adaptálása, a szovjet termelési módszerek, vagy az elhúzódozó licenconosítások körüli konfliktusok bemutatásának.

Csaba László jogosan kérdezi, hogy megállapításaim cáfolják-e vagy megerősítik a szakirodalom eddigi eredményeit, továbbá érthetően hiányolja a szocialista rendszerrel foglalkozó közgazdasági irodalom feldolgozását. Az 1950-es évek gazdasági torzulásairól, az első ötéves terv katonai-nehézipari túlsúlyáról már Berend T. Iván, Pető Iván, Szakács Sándor és más gazdaságtörténészek alapvető megállapításokat tettek az akkor hozzáférhető források alapján. Értekezésem ugyanakkor nem egyszerűen megerősítette állításaikat, hanem újonnan feltárt levéltári anyagok alapján részletgazdagon bemutatta a túlhasznolt gazdaságban kialakult tervkáoszt, a civil szféra kiszígerelését, a gazdaság militarizálását. Valóban hiba volt nem hangsúlyozni ily módon is a disszertáció új eredményeit, ahogyan érdemes lett volna kiemelni az elmúlt évtized történeti vitáihoz kapcsolódó újdonságokat is. Az értekezés ugyanis számos adalékkal szolgál például Gyarmati György Rákosi-korszak koncepciója körüli diskurzushoz: egyfelől több vonatkozásban is cáfolja Gyarmati azon tézisének, hogy Rákosi Mátyás mindent meghatározó szerepe túlterjeszkedett volna az 1948–1953-as perióduson, másfelől viszont alátámasztja Gyarmati azon állítását, hogy 1951–52-ben gyakorlatilag hadikommunizmus működött Magyarországon.

Az értekezés időrendi beosztásával (amelyet egyébként nem észrevételeztek az opponensek) egy másik régi vitához is új érvanyagot vonultatott fel: jelesül ahhoz, hogy 1956 mennyire jelentett cezúrát a hatalomgyakorlásban, a gazdasági folyamatokban? A disszertáció mellett érvelt, hogy a hadseregfejlesztés, a nemzetközi munkamegosztás és az ipar szervezete szempontjából 1956 helyett sokkal inkább 1958 és az azt követő 2-3 év jelentett igazi váltást: a megszilárduló Kádár-rendszer az 1950-60-as évek fordulóján számolta fel a Rákosi-rendszer megszüntetni kívánt maradványait, illetve a Varsói Szerződés katonai és a KGST hadiipari együttműködésben ekkor történt olyan minőségi váltás, amely valóban új korszakot nyitott.

A közgazdaságtan Csaba László által különösen hiányolt kérdésfelvetéseit és fogalomkészletet illetően (amelyből Lengyel György többet nevesített is, mint például hiány, költségvetési korlát, tervalku stb.), ismét azt kell hangsúlyoznom, hogy nem a szocialista rendszer és tervgazdálkodás *közgazdasági* vizsgálata jelentette az értekezés az alapvető értelmezési keretét. Más korábbi munkáimban nagy haszonnal forgattam és idéztem Kornai János, Bauer Tamás, vagy éppen Tomka Béla műveit – mint például a *Szocialista csoda?* című tanulmányomban, amelyben konstans árbázison újraszámítva az 1950 és 1975 között nemzeti jövedelmet rámutattam az 1950-es évek elején tapasztalt drasztikus gazdasági visszaesésére. Jelen értekezésben primer forrásokból kaphatunk képet a tervgazdálkodás

napi anomáliáiról, a hiánygazdaság működéséről, a költségvetési korlát puhításáról és keményítéséről, az állami dotációk alakulásáról, az állami támogatási politika változásairól, viszont ezúttal nem a közgazdaságtan fogalomkészletével definiálva a problémákat. Ugyanakkor magam is fontosnak tartom, és terveim között szerepel, hogy a hadiipar témakörét a tervgazdaság működésének próbaköveként elemezzem egy későbbi munkában a felhalmozott üzemi, vállalati, iparági adatok segítségével. Ebben az értelemben értekezésemet egy olyan alapkutatás összegzésének tekintem, amely egy közbenső állomás az analitikus gazdaságtörténeti feldolgozás felé vezető úton; munkám egy végletekig nagyított műholdkép, amelyet aztán visszakicsinyítünk és beillesztünk a 20. századi magyar történelem mozaikjába.

A forrás- és módszertani kérdések megválaszolásának sorát Lengyel Györgynek az oral history interjúkkal kapcsolatos felvetésével szeretném lezárni. Az OSZK-1956-os Intézet Oral History Archívumában számos gazdasági vezetővel készített interjú található, amelyekben több kettős profilú vállalat vezérigazgatóját is (mint például a Beloianisz Híradástechnikai Gyár) megszólaltatták. Ám az interjúk az 1980-as évek elején készültek, amikor e vezetők semmiképpen sem beszélhettek vállalatuk haditechnikai feladatairól. Még a 2000-es évek elején, amikor a hadiipari kutatásaimat elkezdtem, akkor sem volt egyértelmű az egykori vállalatvezetők és külkereskedők számára, hogy titoktartási nyilatkozataik hatályban vannak-e még, milyen iratok kaptak időközben nyilvánosságot, így meglehetősen bizalmatlanul kezelték a civil kutatót. A kötet kéziratának lezárása táján sikerült a Nyugdíjas Iparszervezők Baráti Egyesületének tagjaival olyan kapcsolatot kialakítanom, hogy immár szíves beszéltek egykor bizalmas munkájukról. A Zrínyi Kiadó 2015-ben meg is kezdte egy interjúprojekt szervezését, amely aztán különféle okokból félbemaradt. Örölnék, ha a *Haditechnika* című lappal és a Hadtörténelmi Levéltárral a közeljövőben sikerülne elindítani egy ilyen interjúprogramot.

A továbbiakban az egyes konkrét kérdésekre, felvetésekre adom meg rövidre fogott választomat.

Borhi László kifogásolja, hogy az 1945–48 közötti időszakot illetően a gyárleszerelések kapcsán nem tértem ki a szovjet gazdasági térfoglalás kérdésére, felveti, hogy a leszerelt üzemek közül miért csak a hadianyaggyárakat emeltem ki, illetve miért nem adtam átfogó képet a német tulajdonnak tekintett javak szovjet birtokbavételéről. Értekezésem azonban – a szakirodalomban megtalálható adatok levéltári pontosításával – kizárólag a *hadiipar perspektívájából* értékelte a háború utáni gazdasági átalakulás eme fontos mozzanatait. Mint ahogyan a jóvátétel teljes problematikájának ismertetése vagy a németnek tekintett javak sorsának fordultatos története is szétfeszítette volna választott témám tárgyalását. A második világháborús termelési kapacitások hosszas adatsoraira csak azért volt szükség, hogy rámutassak arra a paradoxonra, miszerint az 1948/49-től Moszkva utasítására végrehajtott erőltetett ütemű hadiipar fejlesztési program jórészt azokat a haditermelési kapacitásokat teremtette újjá, amelyeket 1945-46-ban a szovjetek – hadizsákmányként vagy jóvátételként – leszereltek és elszállítottak.

Pálffy György altábornagy – Borhi által kiemelt – 1948 év eleji tervezete a Szovjetunióval kötendő barátsági szerződés előkészítésével párhuzamosan született. Pálffy, aki rövidesen a honvédség főfelügyelője lett, Sólyom László altábornagy, katonai főcsoportfőnök és a hadsereg irányítását már kezükben tartó kommunista főtisztek elfogadták és akceptálták a nemzetközi politikai helyzet szovjet interpretációját, és valóban, már a hidegháborús feszültség kiéleződése előtt a békeszerződésben engedélyezett

létszámot jóval meghaladó nagyságú haderőben gondolkodtak. Mindez arra utalhat, amit azonban az átnézett sokrétű iratanyag alapján sem tudok tételesen bizonyítani, hogy már e korai időpontban az európai helyzet eszkalációjával, egy jelentős, akár támadó jellegű hadművelettel számolhattak a nem is olyan távoli jövőben.

Borhi László kérdésére válaszolva leszögezhető, hogy a nemzeti szuverenitás elvesztését nehéz egyetlen dátumhoz kötni a fordulat éveiben, de a haderő területén mindenképpen döntő lépést jelentett a szovjet katonai tanácsadók Magyarországra küldése és tucatnyi szovjet fegyver egyetlen intézkedéssel való rendszerbe állítása. Ugyancsak a Moszkvától való függés szorosabbra vonását szolgálták a fegyverszállítási szerződések, amelyekhez a szovjet fél biztosított hitelt, valamint a fegyvergyártási licencek tömeges átadása is. Jól mutatta Magyarország kiszolgáltatott, alárendelt helyzetét, hogy a tanácsadók magas fizetés és kiemelt ellátás mellett *felügyelték, ellenőrizték* a szovjet haderőszervezési és hadianyaggyártási modell minél szolgáltaibb átvételét. Az értekezés sok mozzanatban kimutatta e folyamat kibontakozását, még ha külön nem is hívta fel az olvasó figyelmét arra, hogy mindez a nemzeti önállóság feladását jelentette. Ismertnek véltem az 1948-49-es esztendő azon világpolitikai változásait, amelyek a kötetben részletezett katonapolitikai, haderőszervezési és iparfejlesztési lépésekhez vezettek. Inkább a hadigazdálkodásra való átállás ismertetésére fókuszáltam, amiből kiviláglik: a szovjet nagy honvédő háborúhoz hasonló nagyszabású, elhúzódó, tömeghadseregekkel vívott gépesített háborúra kívánták felkészíteni a magyar haderőt és az ország lakosságát is. Minden jel arra mutat, hogy ebben a tervezett európai küzdelemben a Szovjetunió a szatellit ország hadseregeire, mint segédcsapatokra, ágyútöltelékre tekintett. Jelentős részben hadihasznált második világháborús eszközöket szállított nekik, a csapatok diszlokációja, a raktárak elhelyezése és kidolgozott haditervek mind egy nyugati-délnyugati irányú támadásra való felkészülésre engednek következtetni. Az 1951. januári moszkvai értekezlet kapcsán a Borhi által is idézett helyen (81. o.) explicite szerepel, hogy a magyar vezetés szinte megnyugvással vette tudomásul a megszabott új irányszámot, mert már az előző őszön olyan hajszában zajlott a haderő bővítése, hogy a további létszámemelést egy évvel el lehetett halasztani. Ezek a hónapok egyébként még a 2013-ban előkerült Trojka-jegyzőkönyvek ellenére is meglehetősen gyéren dokumentáltak, Rákosi memoárja sem tárja fel számos döntésük valódi motivációit.

Belátom, nem a legizgalmasabb olvasmányok közé tartoztak a szervezettörténeti részek, ahol sajnos nem lehetett megkerülni akár évenként új és újabb vállalatlisták közzétételét, mert mind több vállalat tartozott a hadiipari szervezethez. Ilyen kataszterek hiányában joggal kérdezhetette volna a Tisztelt Olvasó, hogy mit keres a fejezetben például a Világítástechnika Vállalat, amely a neve alapján cseppet sem tűnik hadianyaggyártónak.

Borhi László hiányolta, hogy a szervezettörténeti alfejezet nem szolgált megfelelő magyarázattal az önálló hadiipari minisztérium létrehozására. Az értekezésből kiderül, bár nem hangsúlyoztam kellőképpen, hogy a katonai megrendelések exponenciális növekedésével egyre bővülő vállalati kört kellett a hadianyaggyártásba bevonni, és az 50 ezer fős létszámot már túllépő szektor irányítását csak egy hetedik (!) ipari minisztérium megszervezésével látták megoldhatónak. 1952 volt az az év, amikor a – szovjet mintára létrehozott – ágazati minisztériumok száma oly mértékben megugrott, hogy fel kellett állítsák a Minisztertanács Elnökségét a majd harmincfős Minisztertanácsban belül a hatékonyabb kormányzás biztosítása érdekében. Sajnálom, hogy nem sikerült maradéktalanul kiiktatni a Borhi László által joggal kifogásolt bürokratikus fordulatokat, mint

amilyen például maga a középgepipar – Gerő Ernő szóalkotása. Ám akad néhány olyan iparági speciális kifejezés is (lásd kopsz – a lőszerhüvelygyártás köztes félterméke), amelyekre nincsen szabatosabb magyar megnevezés.

Két bírálat egy ponton összekapcsolódik, amikor Borhi László a hadiipari vezetők (Zsöfinyecz Mihály, Bíró Ferenc – aki valóban nem más, mint Rákosi Mátyás testvére) életútjának ismertetését, Lengyel György pedig az iparágat működtető szakapparátus, szakértelmiség, sőt a szakmunkás gárda bemutatását hiányolja. Az előbbi kérdés formálisan persze megoldható lett volna 2-3 soros életrajzokkal is, de akkor a következetesség jegyében Csémi Károlytól Kolos Richárdon át Weller Antalig közel száz közismert és kevésbé ismert politikus, katonai vezető és ipari felsővezető életrajzát kellett volna mellékelni. Az utóbbi, a hadiipar szakembergárdájának bemutatása nem egyszerűen egy további fejezetet, hanem sokkal inkább egy külön kötetet igényelt volna. Azzal magam is tisztában vagyok, hogy az innovatív vállalatigazgatók, a nagyszerű feltalálók, a fáradhatatlan szervezők nélkül bármely iparág története sterilnek, technikainak hat. Ám még az 1980-as években – maguk a haditechnikai vállalatok által összeállított – vállalat történetek sem tudták kellő terjedelemben bemutatni a gyártás és gyártmányok mellett vezetőiket, híres mérnökeiket. A humán tőke, a katonai és műszaki elit bemutatása egy egészen külön kutatás feladata lenne.

A gazdaság militarizálásának kérdése kapcsán veti fel Borhi László, hogy miért nem vizsgáltam – Ránki György nyomán – a piaci és a tervgazdasági haderőellátás különbségeit. Ennek elsődleges oka az, hogy a tárgyalt korszakon belül a félig-meddig piacnak nevezhető 1945–48-as években nem folyt hadianyaggyártás, annak újraindítására már a tervgazdaságban került sor. A kérdésre a kötet zárófejezetében mégis kitértem (518. o.), s rámutattam: az államosítástól fogva egyik állami szerv (hadsereg) rendelt egy másik állami szervtől (termelővállalat), és ezzel úgy tűnhetett egy csapásra megoldódtak az érdekkonfliktusok. (Hiszen a haderő 1945 előtt is tetemes hadigyártási kapacitás fenntartását követelte és lényegesen kevesebbet rendelt, míg a magán vállalatulajdonosok a bizonytalan megrendelésekre nem kívántak hatalmas beruházásokkal kapacitásokat kiépíteni.) Az 1952-53-ra előálló drámai gazdasági visszaesés és termelési veszteség azonban élesen rávilágított, hogy még az utasításos tervgazdaságban sem lehet büntetlenül tetszőlegesen kapacitásokat kiépíteni, mert azokat valamilyen formában finanszírozni is kell. Az értekezésben újra és újra előbukkan a kérdés: miként lehet a haderő ellátása és a nemzetgazdaság teherbíróképessége közötti optimumot megtalálni; milyen iparirányítási és vállalat-szervezeti modell mellett volt biztosítható a hadsereg minél nagyobb mértékű hazai ellátása és a gazdálkodó szervezetek veszteségeségének elkerülése? E kérdésekre más és más válasz született az egyes periódusokban, de az irány világosan megmutatkozik: egyre nagyobb hangsúlyt kapott a vállalati és nemzetgazdasági szintű gazdaságosság, és az 1970-80-as évekre a gazdasági vezetés megvonta a további forrásokat a legveszteségesebb hadiipari szakágazatoktól (például tüzérségi lőszergyártás) – a katonai vezetés tiltakozása mellett is.

Borhi László bizonyos esetekben joggal kéri számon a határozott forráskritikát. Természetesen magam sem gondolom, hogy 1951 őszén a „párt- és tömegszervezetek gyenge munkája” okozta volna a hadiipari termelés nem elég gyors növekedését. A szerző kritikai figyelmeztetésének nyilvánvalóan itt kellett volna szerepelni, és nem elegendő, hogy a zárófejezet 520. oldalán hosszabban írok azokról a jelenségekről, amelyek ténylegesen hozzájárultak a lemaradáshoz. Elismerem, célszerű lett volna ehelyütt vagy a 6. fejezetben külön is foglalkozni a tervgazdálkodás rendszerszintű anomáliáival.

Az embargó Borhi László általi felvetése összekapcsolható Lengyel György kérdésével az importhelyettesítő iparosításról. 1948-49-ben – ahogyan az a disszertációban is szerepel – a speciális gyártóberendezések, majd az 1950-es évek elején a különleges vegyszerek tiltólistára kerülése okozott nehézségeket a hadiiparban. A beszerezhetetlen részegységek, alkatrészek, gépelemek hazai gyártásának megszervezése az 1950–60-as években csak tetemes ráfordítással, beruházással volt biztosítható. A COCOM-lista és a fejlett technológiák eladásának korlátozása aztán az 1970-es évektől okozott ismét jelentős nehézségeket a haditechnikai cégeknek. Ugyanis a hazai fejlesztésű katonai híradástechnikai eszközökhöz (mint például a rádiófelderítő berendezések) a KGST-n belül nem gyártottak megfelelő számítástechnikai részegységeket, így azokat kerülőutakon kellett nyugatról importálni. Az 1980-as évekre, amely a 2013-ig érvényes kutatási korlátozások miatt már kívül esett az értekezés időhatárain, egész hálózatok épültek fel az embargós áruk beszerzésére – a Videoton és más kettős profilú nagy hazai cégek részvételével. Amint arra az értekezés 4. és 5. fejezetében is több példát láthattunk, az 1960-as évektől a haditechnikai cégek is csak nyugati műszerek, gépek, licencek beszerzésével tudták modernizálni termelésüket, sőt, nyugati szakemberek jelentek meg a gépsorok kezelésének betanítására. Az egyik legmeghökkenőbb akvizíció a svéd Bofors-Chematur TNT-gyárának megvásárlása jelentette a felrobbant sajobányi TNT-üzem helyére.

Borhi László hiányolja az 1961 tavaszi fegyverkezési program körülményeinek leírását. E VSZ-program a kötetben is bemutatott hosszabb folyamat része volt: a légvédelem összehangolt fejlesztése 1958-tól megkezdődött, majd az MSZMP VII. Kongresszusa 1959. november végén hozzájárulását adta a néphadsereg minőségi fejlesztéséhez, és 1960 végén a VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek Főparancsnokságával folytatott megbeszéléseken létszámbővítésben és további technikai fejlesztésben egyeztek meg. Ehhez képest újabb és újabb ultimátumok érkeztek 1961 folyamán, amelyek annak rémét vetítették a magyar vezetés elé, hogy megismétlődik a tíz évvel korábbi forgatókönyv: a népgazdasági tervet felborítva erőltetett tempójú fegyverkezésbe kell majd fogni. Az 1961. szeptemberi VSZ ultimátumot Csehszlovákia is megkapta *A Cardboard Castle? című (An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991. Budapest, 2005, CEUP, 129–130.)* kötet tanúsága szerint, és a berlini válságra hivatkozva – a magyar intézkedéssel szinte egyidejűleg – magasfokú készséget rendeltek el. Igazat adok ugyanakkor a bírálónak, hogy az 1962. októberi kubai rakétaválság előjeleiről beszélni azon év nyarán meglehetősen esetlen dolog.

Borhi kifogásolja, hogy a fegyverkezési program kapcsán megjelenített számokat nincs mihez hasonlítani. A gondot itt is az okozza, hogy az egykori szövetséges országok jelenlegi történeti kutatása a hadikiadásokat, katonai gazdasági adatokat illetően nem tárt fel megfelelő részletességű adatokat. A Varsói Szerződésen belül a tagországok nem osztották meg egymással a katonai költséssel kapcsolatos információkat – mindenki csak Moszkvának küldte meg, ahol ezek az adatok máig nem hozzáférhetők. Így legfeljebb a Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) vagy a CIA becsléseire lehetett volna hagyatkozni. A magyar adatokat illetően ugyanakkor támpontot kínálnak az értekezés 6. fejezetének és Függelékének táblázatai, amelyek hol a korabeli költségvetéshez, hol pedig a nemzeti jövedelemhez (NMP) viszonyítottan közölték a honvédelmi költség számait.

Az 1968-as gazdasági reform megítélésével és fogadtatásával kapcsolatban Borhi László és Lengyel György is további kérdéseket fogalmazott meg. Ehelyütt arra szükséges emlékeztetni, hogy a mechanizmusreform előkészítése során két fontos alapelvet igyekeztek megvalósítani a hadiiparban: 1. a vállalat ne bújhasson ki a haditechnikai cikkek

előállításának kötelezettsége alól – ezért a kiemelt haditechnikai termékek esetében fenntartották a tervutasítások (Honvédelmi Bizottsági határozatba foglalt kormányutasítás) rendszerét; 2. a vállalatot ugyanakkor nem érthette hátrány azért, mert a védelmi szektor számára dolgozik – ezt szolgálta az „öszönző külön nyereség” (azaz garantált nyereségkulcs), a támogatások és preferenciák egész rendszere. Az új gazdálkodási körülmények közepette a hadivegyipari és a lőszergyártó vállalatok meglehetősen gyorsan nehéz anyagi helyzetbe kerültek, gazdálkodásukat csak újabb egyedi beavatkozásokkal lehetett stabilizálni – tehát nem volt alaptalan az a félelem, hogy a reformnak a védelmi szektorban lesznek vesztesei. Annak nem találtam nyomát, hogy a vállalatoktól kértek-e véleményt a reform előkészítése során, azonban a két ipari tárca, a Kohó- és Gépipari, illetve a Nehézipari Minisztérium amellet érvelt, hogy nem szükséges centralizált hadiipari főosztályokat működtetni. Ezzel szemben az Országos Tervhivatal még azt is felvetette: állítsák vissza az önálló hadiipari minisztériumot, hogy ne kelljen sok szereplővel egyeztetniük, hanem csak egyetlen képviselővel (lásd az értekezés 336–337. o.). A vállalati stratégiákat alapvetően a szakágazatuk és profiljuk határozta meg: az exportexpánzióval növekvő híradástechnikai és műszeripari cégek maximálisan kihasználták a nagyobb önállóságot, többük (mint például a Videoton) önálló exportjogért folyamodott; a lőszergyártók és kooperációs partnereik technológiai rekonstrukciókra kértek pénzt, ugyanakkor tovább zuhanó megrendeléseik miatt főként a kapacitásfenntartási támogatásra koncentráltak. Az 1980-as években írt vállalattörténetek több esetben vegyes képet festenek: például a FÉG-e arról írt, hogy körülményes volt összehangolni az utasításos haditechnikai, illetve a szabad civil termelést, nyomottak voltak a gyártott kézfegyverek árai, nem volt stabil és nyereséges másodprofil stb. A reform előnyeit tehát csak a haditechnikai vállalatok egy kisebb hányada tudta kihasználni. Arról nem tudni, hogy akár utólag is „fúrták” volna a reformot, sokkal inkább egyedi támogatásokat igyekeztek kijárni védelmi kötelezettségeik fejében.

Borhi László hiányolja a sztálini időket idéző „döntő osztályháború” kifejezés magyarázatát. E szófordulat feltűnése (vagy talán inkább továbbélése) az 1971-ben elfogadott új mozgósítási alapelvekben véleményem szerint arra mutat, hogy a Varsói Szerződés katonai doktrínája meglehetősen kevésbé alkalmazkodott a nemzetközi enyhülési folyamathoz. A keleti szövetség változatlanul a két világrendszer végső összecsapásával számolt annak ellenére, hogy az európai biztonság megerősítése érdekében időközben számos bizalomerősítő lépés, tárgyalás, kezdeményezés történt. A doktrinális váltás abban állt, hogy a rakéta-atomfegyverekkel megvívott küzdelem esetén nem lehetett hosszas háborús felkészülési idővel számolni, hanem már békeidőben biztosítani kellett a haderő minél teljesebb ellátását; azaz megkérdőjeleződött a nagy költséggel megőrzött mozgósítási kapacitások további fenntartásának szükségessége. A helyzet tulajdonképpen még paradoxabb, ha belegondolunk: az enyhülés évtizede a Varsói Szerződésen kívüli fegyverexport felfutásának időszaka, amikor Magyarország több tízmillió dollárnyi haditechnikát értékesített a Közel-Keleten. A Borhi által ellentmondásosnak vélt két létszámadat (400. és 413. o.) eltérése abból adódik, hogy az elsőbe (134 ezer fő) beleszámolták a polgári védelem katonai alakulatait és az új kiképzési rendszerű műszaki csapatokat is, míg a másodikba (114 ezer) nem.

A rendelkezésre álló korabeli kimutatások és számítások alapján a disszertációban több alkalommal, visszatérően elemeztem a hadiipari vállalatok nyereségességét. Joggal merül fel az Olvasóban, és Borhi Lászlóban is, hogy egy mesterségesen kialakított árrendszerű gazdaságban miként állapítható meg egy termék tényleges ára, illetve ennek alapján a

termelés jövedelmezősége. A haditechnikai cikkek 1968 után is a hatósági áras termékek körébe tartoztak, az árvták fórumaként ugyanakkor változatlanul tovább működött a Hadiipari Ármegállapító Bizottság, amelyhez például az előbb említett FÉG is fordult a gépkarabélyok veszteséget okozó alacsony belföldi eladási árai miatt. A bérpreferenciák, kapacitástámogatások és exportszubsidiák dzsungelében így jelen pillanatban is csak feltételes megállapításokat lehetett tenni a nyereségességről.

A 6., összefoglaló fejezet, amelyet László Csaba szimplán technikai összegzésnek tekint, a megítélésem szerint értékénél szerényebb figyelmet kapott a Tisztelt Bírálótól. Ennek kapcsán Borhi László azt kérdezi, hogy az 1950-es évekbeli hadikiadásokat illetően miért a nyugati országokat emeltem ki, a többi blokkbéli állam helyett. Az összehasonlítással azt kívántam hangsúlyozni, hogy a háborús hisztéria következtében még a piacgazdaságokban is igen magasra szökött a katonai költség mértéke, amely ugyanakkor a magasabb jövedelmű, termelékenyebb országokban nem járt a gazdaság végletes kizsigerelésével. Borhi felveti emellett, hogy a Magyarországon állomásozó szovjet haderő ellátásának számai miért nem jelentek meg ugyanitt. Van benne igazsága, hogy e tétel is jelentős, bár csökkenő terhet jelentett Magyarország számára, ugyanakkor megjegyzendő, hogy e kiadásokat még a közvetett (hon)védelmi kiadások között sem volt szokás feltüntetni. Ráadásul ismét arra kell utalnom, hogy a megszállási költségek szovjet blokkon belüli összehasonlító adatai is hiányoznak.

Borhi azt is nehezményezi, hogy nem foglaltam állást Gerő Ernő utólagos felelősségáthárításával kapcsolatban. A szovjet fél 1953 júniusában halovány önkritikát gyakorolt, amikor Mikojan beismerte, hogy a Szovjetunió által megkövetelt hadseregfejlesztés miatt volt szükség a hatalmas hadiipari kapacitások kiépítésére Magyarországon. Gerő utólag is ebbe kapaszkodott, noha megítélésem szerint valamennyi mozgástere még a Trojkanak is volt a szovjet ukázok végrehajtásának módozataiban, ám ők inkább a többi szatellitországhoz képest is élenjáróan kívánták végrehajtani Sztálin elvárásait. Gerő magyarázkodását tehát álságosnak tartom, ahogyan azokat az 1980-as évekbeli szakértői interpretációkat is, amelyek a hadiüzemek külterületi telepítését a vidék iparosításának sikeres projektjeként kívánták láttatni.

A 6. fejezet egykor szigorúan titkos statisztikai és levéltári források segítségével elemzi a honvédelmi kiadások, a haditermelés és export kérdéseit – szélesebb nemzetgazdasági keretbe ágyazva. Témám kevésbé kutatottsága, majdhogynem negligáltsága eredményezte a „versengő értelmezésekkel” való ütköztetés hiányát – noha kétségtől joggal hiányolja azt Csaba László. A történeti irodalom nemigen tűzte céláblájára a védelemgazdaságot, a hadiipart, a fegyverkereskedelmet, talán az értekezés majd új, más interpretációk megfogalmazására ösztönzi a kutatókat. Jómagam rövid esszenciaként azt szűrtem le, hogy egy kisméretű ország hadereje ellátását még tervgazdasági körülmények között és hatalmas ráfordítások árán sem tudja teljesen önerőből biztosítani. A magyar hadiipar egyértelműen azokban a szakágazatokban lett sikeres, ahol az ipari hagyományokhoz megfelelő tőkebefektetés, modern technológiák beszerzése és folyamatos kutatás-fejlesztés társult (híradástechnika, műszeripar, járműgyártás). Az ellátó ipar ott volt profitábilis (vagy legalábbis rentábilis), ahol az állam kiérlelt távlati koncepció alapján és kellő bátorsággal szelektív fejlesztési politikát folytatott.

Manapság, amikor elképzelhető a hazai állami kézfegyvergyártás újraindítása, nem érdektelen számba venni az előző félévszázad tanulságait: milyen állami áldozatvállalás mellett biztosítható a haderő hazai ellátása, miként használhatóak ki tartósan a jelentős állami ráfordításokkal megteremtett haditechnikai kapacitások, s miként tudnak majd helytállni a nagy transznacionális hadiipari cégek uralta globális piacon a magyar állami és magáncégek? Remélem, hogy munkámból több tudományterület, mint a hadtudomány, a hidegháború- és a gazdaságtörténet, a közgazdaságtan vagy éppen a szociológiai kutatói is profitálnak majd a szocialista rendszer, a 20. század második felének hatékonyabb feltárása során.

Jómagam a hadiiparral kapcsolatos kutatásaimat a harmadik világba irányuló magyar fegyverexport történetének feldolgozásával kívánom folytatni, amely a globális hidegháború egy izgalmas területe, és új tanulságokkal szolgálhat a szocialista nagyvállalatok tőkés piacokon való viselkedéséről, az állami korrupcióról, a reformált tervgazdaságot ért különleges kihívásokról. E munkámhoz távlatilag is segítséget nyújtanak az értekezésemhez megfogalmazott bírálatok és tanácsok.

Budapest, 2018. november 16.

Germuska Pál